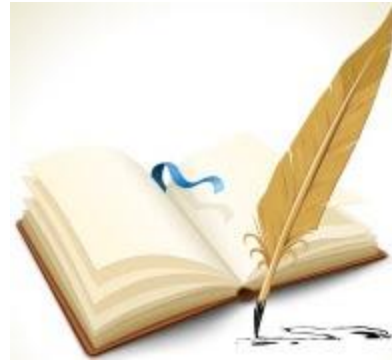

Көп манилүү сөздөр же семасиология

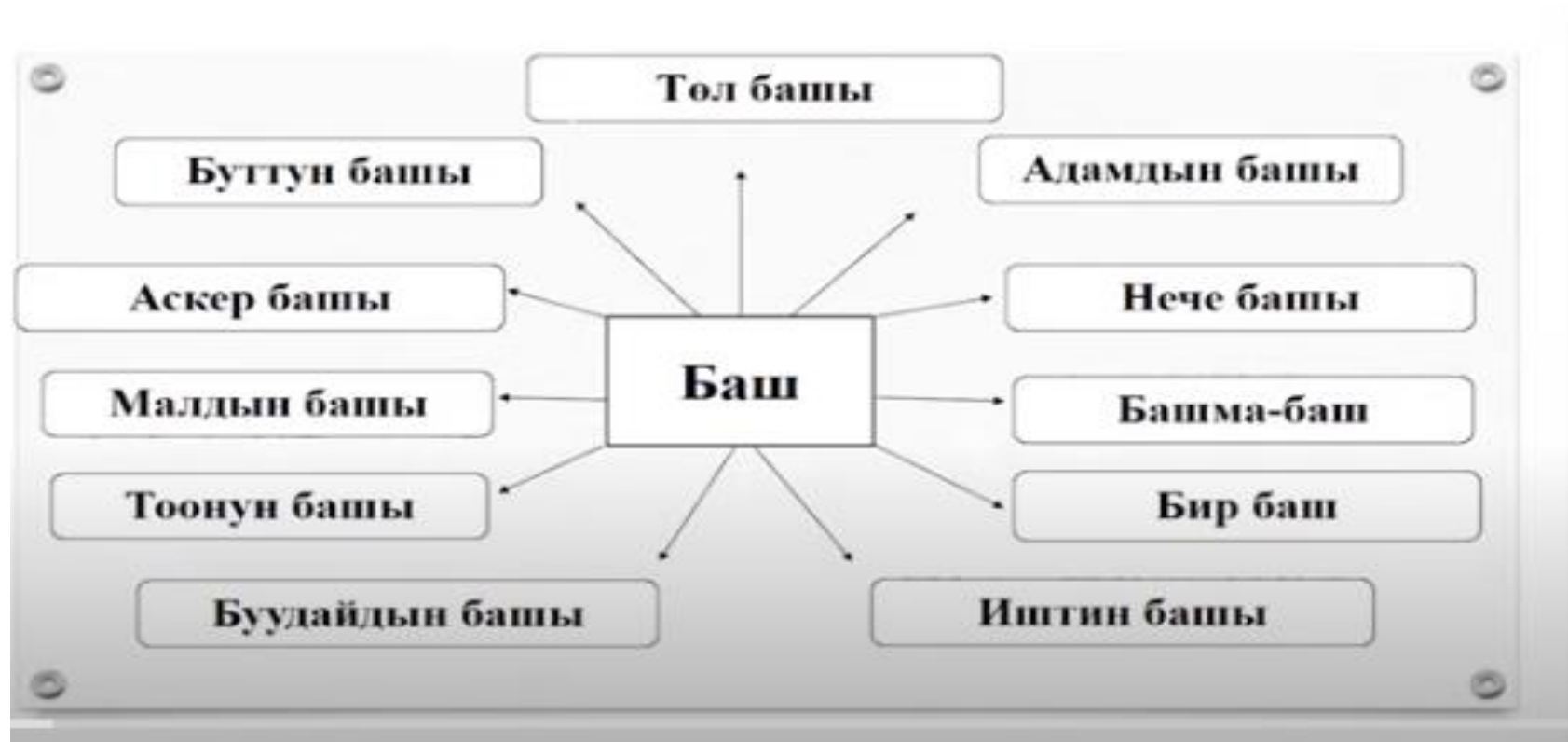

КӨП МАНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН ПАЙДА БОЛУУ ЖОЛДОРУ(
МЕТАФОРА, МЕТОНИМИЯ, СИНЕКДОХА)

МУГАЛИМ:РЫСКЕЛДИЕВА А.З.

Көп манилүү сөздөр

Булак сөздүн түз жана өтмө мааниси

❖ **Түз мааниси:**

- Булак** - жер астынан чыккан суу, кайнар, башат.

Мисалы:

- Сөз атасы - кулак,
Суу энеси - булак.

❖ **Өтмө мааниси:**

- Булак** - бир нерсенин келип чыккан жери, кенчи, негизи.

Мисалы:

- Эмгек - жашоонун булагы.

СӨЗДҮН ГРАММАТИКАЛЫК МААНИСИ

Тилдеги сөздөрдүн дагы бир олуттуу жагы, алардагы грамматикалык маани. Ар бир сөз өзүнчө жеке турганда да, сүйлөмдүн тутумунда турганда да лексикалык жана грамматикалык маани билдирет.

Буга ырыстын алды – ынтымак жана аңгемебиз көпкө созулбаса да, натыйжалуу болду деген сүйлөмдөрдөгү сөздөрдү өзүнчө ар бирин бөлүп да, сүйлөмдүн тизмегинде тургандагы абалында да талдоого болот.

Мисалы, ырыс – жыргал, таалай, бакыт деген сөздөргө синоним, бул анын лексикалык мааниси.

Ырыс эмне деген суроого жооп берет, демек, зат атооч – бул анын грамматикалык мааниси. Алды деген сөз жемиши, натыйжасы деген сөздөргө синоним, бул анын лексикалык мааниси. Заттын арты, асты, үстү, айланасына байланышкан абалга карата колдонулат да, эмнеси деген суроого жооп берет, демек, тактооч болуп саналат. Экинчи сүйлөмдөгү да деген сөздү ала турган болсок, ал лексикалык маани билдирбейт, бирок байламталык милдет аткарып турат. Бул анын грамматикалык мааниси болуп саналат.

СӨЗДҮН ТҮЗ ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРИ

Өтмө маани көбүнчө образдуулук жана эмоционалдуулук менен байланышта болот да элестүүлүккө багыт алат. Мисалы: “...Эртең менен “Манас” тоонун көлөкөсү Шекердин өңүрүнө жетип турат.

Өтмө маанилүүлүк жаралып, жашап кетишине бул же тигил жазуучуакындын турмуштук түшүнүгүнө жараша болуп, өздүк-өзүмдүк кабылдоосунан улам жаралат.

Мисалы: “Ак чардак” (Сөзүн, обонун жазган – А.Корообаев)

“Таң алдында тагтуу махабат,

Көл толкунун улам каратат.

Дал ошондо күүлөп канатын,

Кийген өңдүү аптак халатын.

Ойкут да, кайкыйт **Ак чардак.**

Көл жээгинен көөлгүп күн чыгат

, Келбөөчүдөй кайра жай сызат.

Бирок менин махабатым,

Айланчыктап артта калат.

Көрүнө да калса **Ак чардак.**

Көл түбүндө сүзөт Ак чарбак,

Көл үстүндө сүзөт Ак чардак.

Арасынан таппай өзүңдү,

Кайдасың, ай, сүйгөн **Ак чардак?!”**

Мында автордун берейин деген оюнун көркөм жана образдуу (ошондой эле жеткиликтүү) болушуна ойдун өзөгү ак чардак кушу, анын ак чабак аркылуу кубулжуп берилип жатат

Образдуулук - өтмө маани көркөм чыгармаларда, алардын ичинен поэзияда арбын учурайт.

Мисалы: Жакшы адамды **сөз ээрчийт**, жаман адамды **чөп ээрчийт** (эл макалы).

Мында макалдын сюжеттик өзөгүндө сөз, чөп ээрчийт деген сөз курамы турат да, ойдун образдуулугуна өбөлгө (түзүп) болуп турат.

МЕТАФОРА

Тилде өтмө маанилүү сөздөрдүн эң кеңири тараган жана колдонулушу жагынан ийкемдүү да, активдүү да түрү — метафора.

Адамдар өздөрүн курчап турган айлана-чөйрөдөгү өтө ар түрдүү заттарды, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди өз ара салыштырат, окшоштурат. Мына ошол окшоштуктардын натыйжасында бир сөз экинчи бир сөздүн ордуна колдонулат да, тилде өтмө — метафоралуу маани пайда болот:

Арстандар чогулуп,

Акыл сөздөн куруптур. («Манас»)

Биз мисалдагы арстандар аркылуу, биринчиден, кандайдыр бир адамдардын тобун түшүнөбүз. Бул — анын материалдык жагы. Экинчиден, ал адамдар жөнөкөй эмес, баатыр, кайраттуу адамдар.

Мисалы:

Качырганы жолборстой,

Кайсаганы албарстай.

2. Касташкан жоонун жолборсу

Касташкан адам жолдошу. («Манас»)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, биринчисинде элдик баатырдын эр жүрөктүүлүгү жолборско салыштырылса, экинчисинде ошол эле маани (эр жүрөктүүлүк) өтмө маани аркылуу берилген. Ошентип, жолборс менен адамдын ортосун байланыштырган жалпы касиет — эр жүрөктүүлүк. Бул касиет экөөнө бирдей тиешелүү. Демек, салыштыруунун да, метафоранын да материалдык жагы заттардын же кубулуштардын ортосундагы белги, касиеттердин жалпылыгы, окшоштугу болуп саналат.

Метонимия

Метонимия — грек тилиндеги *metonymia* — «кайрадан атоо» деген сөзүнөн алынган термин. Метонимиялар атайын бир грамматикалык каражаттар аркылуу жасалбастан, семантикалык ыкмада, б.а. , нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде бир сөздүн ордуна экинчи бир сөздү колдонуудан пайда болот. Мындай байланыш нерсе менен ал жасалган материалдын, орун менен андагы адамдардын, процесс менен анын натыйжасынын, иш-аракет менен анын куралынын ж.б. ортосунда болушу мүмкүн.

Мисалы, столдо **фарфорлор жана күмүш аралаш бронзалар**. Кийгени бүт **кыжымы**. Уйкуда **кыштак** мемиреп түн жамынып жортуулдап, ким жүргөнүн ким билет

Мисалы

Метонимиялар да башка көркөм каражаттар сыяктуу эле ар кандай стилдик максаттарда кеңири колдонулат.

Мисалы, Көөлгүп көлдөлөң жатса, сороюп барып **жыгачына** конуп алышпадыбы. Танкең келген **аякты** кетирбей иче берет. Жутпасаңыз да тишиңиздин арасында жүрсүн, жолдош начальник, — күлөт да, **стаканды** акырын алып жутуп коёт. Мына **«Б» колхозу** бүт чогулду. Гүлнарың профессордуктан мурун колукту болгону жүрөт, — деди Чаргын жактырбай. Көрбөйсүңбү, **чаар топунун** колтугунда ыргыштайт. **Бул топ** жекшемби сайын калбайт, совхоздон келет. Бир уруу элдин кызына **идишти бөксө сунасыңбы?** (Т.С.)

Кайраты качкан кара таандай эл үчүн **Ак өгүздү** артка таштоо оңойлукка турбады. (К.Б.)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү метонимиялар нерселердин ортосундагы ар түрдүү байланыш-катыштардын негизинде жаралып, стилдик ар кандай максаттар үчүн колдонулган.

Метонимияда нерселердин ортосундагы байланыш-катыш ар түрдүү мүнөздө болот:

1. Даам менен нерсенин ортосундагы байланыш: _____

Дүкөндөн татты-патты, белек-бечкек алып. автовокзалга келдим. Кечинде көптөн бери байлап жүргөн коюн союп, корзинкага таттуусун салып, дайындап коюшту.

2. Нерсе менен ал жасалган материалдын ортосундагы байланыш: Элдин аялдары жибек, кремплинге оронуп жүрөт. Серванттын ичине алтын, күмүштү толтурду. Анын аялынын оозу деле алтын, колу деле алтын. Менин аялымдын оозу деле калай. колу деле калай. («Чалкан»)

Метонимия

Метонимияларды көрсөтүүгө болот:

Чыны, чайнек, самоор — чай маанисинде:

Эки **чыныдан** ичип кыйшайганбыз. Атам такай бир гана **чыны** ичет. (А.Т.)

Меймандарга адегенде сыпайкерчиликке бир самоор берилүүчү. (Ш.Ү.) Коломтодо турган чайнек кайнап чыкты. (К.Ж.) Бектургандыкына чогулгандар бир самоорду бат эле түгөтүштү. (А.Т.)

Дасторкон — тамак-аш маанисинде: Каныш апанын **дасторкону** кенен, качан барбагын, дайыма жайнап турат.

Бөтөлкө, стакан, рюмка — ичимдик маанисинде:

Жунуш дагы бир **рюмкадан** кайталады да, сөзгө өттү. Бир күнү лагман, бир күнү манту эки бөтөлкөсү менен. Келин-кызы кошулуп, байбичелер созулуп, карыялар калдактап, стакандар тосулуп («Чалкан»). **Чанач** — кымыз маанисинде: Күндөрдүн биринде Көкөтай атына эки чоң **чаначты** артынып, капчыгай ылдый жөнөйт. (Т.С.)

Табак — бышкан эт маанисинде: **Табагын** элге тарттырды, майга тоюп баарысы, кешигин кенен арттырды («Манас»). Ар бир төрт кишиге бир табактан тартылды (М.А.)

Метонимия

Казан — тамак-аш, көбүнчө эт маанисинде: Үй ичи ысык, **казан** кайнап. самоор бөлсө алда — качан даяр бөлгөн. (Ч.А.) Ачка байкуштардын көзү боркулдап кайнаган **казандан** өтөт. (К.Ж.)

Намиян, чөнтөк — акча, пул маанисинде: Ээй, дос, **намиянды** унутпа. Чөнтөгүндү толтурабыз деп жатышат («Чалкан»).

Мындан сырткары, адамдар, кишилер маанисинде ар түрдүү мекеменин, орундун, жайдын аттары метонимияны уюштурууга өтө активдүү катышат:

Зал дүңгүрөтө көл чапты Фрунзедеги **соода базасы** ушул эле шылтоо менен үстүбүздөгү жылы 914 сомго счет берди.

Фабрика жылыга **Кыргыз чарбалык** соода кыргыз китептеринин электрондук китепканасы www.bizdin.kg базасы менен келишим түзөт. («Чалкан»).

Арт жакта алыс калган **Кыштак** ойгонуп, көчө-көчөлөрдө баскан-тургандар көбөйдү. (Т.С.)

СИНЕКДОХА

Синекдоха — сөздөрдү алмаштырып, ооштуруп айтуунун бир түрү. Синекдоханын негизинде да заттардын, кубулуштардын бири-бири менен байланыштуулугу. карым-катышы жатат. Бул жагынан алганда, синекдоха метонимияга жакын.

Бирок синекдоханын метонимиядан айырмасы — заттардын оз ара катышынын сандык гана белгилери боюнча жасалгандыгында. Демек, синекдоха деп бүтүндүн ордуна бөлчөктүн, жалпынын ордуна жалкынын, же болбосо, тескерисинче, бөлчөктүн ордуна бүтүндүн, жалкынын ордуна жалпынын колдонулушун айтабыз. Эгерде бүтүндүн ордуна бөлчөк, жалпынын ордуна жалкы колдонулган болсо, анда сөз мааниси кеңейет. Мисалы, кээде канча малың бар дегендин ордуна канча туягың бар дейбиз. Мында туяк бөлчөк иретинде (малдын бир мүчөсүнүн бөлүгү) бүтүндүн — малдын ордуна колдонулуп жатат. Синекдоха кыргыз тилинде өзүнүн жасалуу жолдору боюнча өтө ар түрдүү. Анын айрым бир негизги жолдору катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

Синекдоха

1. Бүтүн нерсени билүү үчүн анын айрым бир бөлүктөрү гана колдонулат. Кыргыз тилинде синекдохалык бул ыкма. б.а. . бүтүн нерсени анын кандайдыр бир бөлүгү менен атоо кеңири тараган.

Мисалы, адамдын дене мүчөлөрүнүн бөлүктөрүн белгилеген **баш, көз, кол, туяк** деген сөздөр өздөрүнүн негизги түз маанилеринен сырткары «адам» деген синекдохалык өтмө мааниге да ээ:

Баштык ичпейт. **баш** ичет (макал). Быйыл уулубуз үйгө бир **баш** киргизди. (А.У.) Алтымыш миң **кол** менен абакең жолду баштады («Манас»). Көзү жокто адамды жамандоо — бейадептин иши. Атадан калган бир **туяк** эле. (Т.С.)

Булардын ичинен баш өзүнүн синекдохалык өтмө мааниси жагынан көп жактуу.

Ал «адам» маанисинен сырткары «мал» маанисинде да колдонулат: малдын башын кыштан аман асыроо — башкы милдет.

Ушул сыяктуу ыкмада жасалган синекдохалык кубулуш катары **ак сакал** деген сөздүн «улгайган, кары адам» маанисинде, **ак жоолук** деген сөздүн «аял» маанисинде колдонулушун да көрсөтүүгө болот: Өңчөй **ак сакалдар** кыркап тартып төрдөн орун алышты.

Өзүңө окшогон тиричиликке, үй-бүлөгө ийги бир **ак жоолукка** жетсем дегенде эки көзүм төрт. Барарым менен үйүңө **ак элечек** киргизип. өзүңдү келиндүү кыламын.

Мисалы

2. Айрым бир предметтердин мекемелердин, иш орундарынын атоолору же алардын бөлүктөрү, деталдары адамдын кызмат абалын чагылдырат, же тескерисинче, ал бөлүктөр бүтүн жөнүндө, мекеме жөнүндө түшүнүк берет: Анын төркү столго отурганына мына төрт айдын жүзү болду.

3. Айрым бир учурда бүтүндүн бөлүктөрү аркылуу анын андан да майда бөлүктөрү жөнүндө түшүнүк берилет. Айталы, кол — бүтүндүн бөлүгү. Бирок **колун** кыса кармады десек, колдун бардык бөлүктөрүн эмес, түшүнүк анын манжаларына гана тарайт. Ошондой эле колун кесип алды — дегенде да «кол» сөзү колдун бардык бөлүктөрүн эмес, анын бир гана манжасын билдирет.

Синекдоха. Кыргыз тилинде синекдохалык бул кубулуш анча өнүккөн эмес

.4. Кээде бир топко кирүүчү нерсенин, заттын атын билдирген жалпылама сөздөр ошол топтун конкреттүү бир түрү болуп саналган жеке нерсе же зат жөнүндөгү түшүнүктү да билдирет. Мындай учурда көбүнчө жалпыланган түшүнүк жеке — түшүнүктүн ордуна колдонулат.

Мисалы, куш деген сөздү канаттуу аттуулардын жалпы баарына да жана анын конкреттүү жеке алынган бир түрүнө карата да колдонууга болот.

Ошондой эле мал же эгин деген сөздөр жалпы эле төрт түлүккө же дан өсүмдүктөрүнө карата да, же алардын айрым түрлөрүнө карата да колдонулат:

Чү, **жаныбарым**, — деп эки-үч теминген соң Сарала эки алдыңкы колун чулп эттирип, кашаттагы сууга салды. (Т.С.) А-а, тетиякка куураган **бак-дарактардын** сыныктарын терип койгон тура. (Н.Б.) **Адамдар да, канаттуулар да, айбандар да** — бардыгы уйкуда. (А.Т.)

Синекдоха.

5. Айрым учурда абстракттуу маанини туюндурган сөздөр да конкреттүү маанидеги түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулат. Кээде бул туунду маани алгачкы негизги маанисине караганда кеңири жана терең болушу мүмкүн.

Мисалы, Көчөдө кыбыр эткен **жан** жок. Кайсы жериң ооруса, жаның ошол жерде. Бул сөз бир **жанга** чыкпасын. **Жаны** барда жалынган жаман эрдин иши экен (макал).

6. Кээде адамдардын, жаныбарлардын өңү, түсү да бүтүндүн бөлүгү катары колдонулуп, синекдоханы уюштурууга негиз болот:

Ошол тегирменчинин какылдагы тегирменине ун салдырганы барган келиндерге: — Эй, ак кулактар, — дептир какылдап. (А.К.) Акман айрыдагы чөбүн көтөрүп келип, акырга салып эң четки **торуну** эркелетти: Чү, **тентек тору**, — деп атты акырга байлады (Т.С.) Жусупбектин байдан түшкөн олжосу мына ушул кер болду. (А.Т.)

Синекдоха.

7. Кыргыз тилинде адамдардын сырткы айрым бир түспөлү, көрүнүшү, кийими аркылуу синекдохалардын жасалышы кеңири учурайт. Мындай синекдохалар оозеки кепте болсун, көркөм чыгармаларда болсун, көбүнчө тамаша, юмор иретиңде колдонулат:

Аңгыча **эки сакал** жулмалаша кетишти.

Шляпа көзүн чакырайтып, шилекейин эки-үч кайрып жутуп, беркини карап турду. Бир кезде. автобус Фрунзеге жөнөгөндөн кийин, четтеги **мурут** ыктытып: «Я кокуй, кай жакты көздөй жөнөдүк», — деди («Чалкан»), Ой, селделер! Тарткыла дейм бутун, колуңарга жугуп калабы?! (Т.К.)

8. Айрым бир сын, сан атоочтор заттанышып, конкреттүү мааниде колдонулат да, синекдохалык мааниге ээ болот:

Кичинекейди чоң энем абдан жакшы көрөт Ушул **жаманды** көтөрүп жүрөм. Эски калпагын колуна кармап, **бирөө** ортого чыкты

9. Адамдардын дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлөнгөн белгилери, айрым бир табигый мүнөзү, сапаттык бөтөнчөлүктөрү бүтүндүн бөлүгү катары келет.

Мындай синекдохалар кыргыз тилинин оозеки жана жазуу кептеринде активдүү колдонулат:

Аттиң ай, аттигин-иң! Эч болбосо береги **быйпык** менен төйтүктөр күлкүнүн сырын түшүнсө... Олда-а жарыктык **макоолорум**. ау! (Т.Сыдыкбеков). Кокуй, өлүгүндү көрөйүн. **Жарым эс!** Чын айтып отурасыңбы сен?! (Т.К.)

Ээ... Эркетайым ай... Сыйыңа ыраазымын. Аягымды жаап койгунуң да, тиги **эчки сакалды** чакырып кел тез. Ээ, болору болду, болуш. Өз ээси таяктаган итти бөтөн эшигине жолотпойт, — деди болуштун ачуусуна май тамызган **чекир көз, чийкил сары**.

Кызыл бет, быйпык жолдошторун урушту. Атаңдын кана, кана оозуна **...бучук**, аңкоолор десе... (Т.С.)

Жогоркудай синекдохалык ыкма көркөм ыкма катары оозеки кепте жана элдик оозеки чыгармаларда арбын пайдаланылат.

Мисалы, элдик оозеки чыгармаларда:

Кыргай кабак, кыйгач каш,

Кымча белдүү, түймө баш

Кыйласынан ажырап («Манас») деген ыр түрмөгүндөгү аялзатынын дене мүчөлөрү аркылуу алардын өздөрүн атоо синекдохалык ыкма менен берилген.

Ал эми айрым ата-энелер жаш балдардын атын тике айтуунун ордуна аларды түз, келбетине карай эркелетип **түйрүк, кетирекей, сарым, ынды кара** деп атары белгилүү.

Мындай мүнөздөгү синекдохалар оозеки кепке өтө мүнөздүү.

Синекдохалар кептин жогорку түрлөрүнөн сырткары кээде таза стилдик максат үчүн. айталы, азил, шыкак, келекелөө маанисинде да көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат.

Мисалы: Жаңыдан гана столго отурганда, мына бул **сакалдын** кирип келгенин көрбөйсүңбү. Ал **мурутту** кайдан издейбиз ж.б.

Демек, метафора жана метонимия сыяктуу синекдоха да көркөм адабий чыгармаларда ар кандай максаттарда колдонулуучу эң негизги көркөм ыкмалардын бири болуп саналат.